

HAJDÚ Zoltán
tudományos főtanácsadó,
ELKH-Közgazdasági és Regionális Kutatóközpont

senior research fellow
ELKH-Center for Economic and Regional Research
 email: hajdu@rkk.hu

A MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNY ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA, 1867-1918

THE HUNGARIAN GEOGRAPHY AND AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY, 1867-1918

ABSTRACT

Modern geography was born in the second half of the 19th century and developed fast throughout that period internationally. After the Austro-Hungarian Compromise of 1867 the Hungarian science was set on a new, modernising and evolving path. As the scale and scope of higher education increased, a department of geography was formed at the Budapest University. The institutionalisation of geography (department, scientific society, academic journal) underwent rapidly at the beginning of the 1870s. In the current paper we present the development and characteristics of the Hungarian geography during the Age of Dualism (1867–1918), and in particular its view on the Austro-Hungarian Monarchy.

Kulcsszavak: magyar földrajztudomány, Osztrák-Magyar Monarchia, Magyar Birodalom, dualizmus

Keynotes: Hungarian geography, Austro-Hungarian Monarchy, Hungarian Empire, dualism

1. Bevezetés

A XIX. század II. fele nemzetközi szinten is a modern földrajztudomány megteremtésének és gyors fejlődésének az időszaka. A porosz-francia háború győztes befejezése után létrejött II. Német Birodalom uralkodója elrendelte 12 egyetemi földrajzi tanszék életre hívását az új birodalomban. A döntés háttérében az húzó-dott meg, hogy úgy vélte, hogy a korábbi időszak német földrajztudománya már jelentős szerepet játszott a katonai sikereiben. A korabeli német katonai vezetés

több tagja hallgatta Carl Ritter előadásait, s a nagytérsegi gondolkodás és cselekvés egyik megalapozójának tekintették a földrajztudományt.

Magyarország esetében természetesen „más” történeti előzményekkel és feltételekkel kell számolnunk. A Habsburg Birodalomba területileg széttagoltan, de részleges önállósággal beilleszkedő Magyar Királyság nem kínált széles lehetőségeket a magyar és magyarországi tudományos fejlődés számára. Lényegében egyéni feladatvállalások mentén formálódott a magyar földrajzi kutatás és országismeret.

A Magyar Tudományos Akadémia létrehozása egyfajta fordulópontot jelentett. Mind a reformkorban, mind pedig különösen az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után szorgalmazta a magyar tudomány fejlődését, azon belül az országra vonatkozó tudományos kutatásokat. Az MTA XXI. közgyűlésén 1859-ben tudományos kézikönyvek (alapozó művek) megírásának támogatásáról döntöttek.

Az 1867. évi kiegyezés után a magyar tudomány is új, modernizációs és gyarapodó pályára állt. Az egyetemi oktatás lehetőségei kiszélesedtek, azon belül létrejött a Budapesti Tudományegyetemen a földrajzi tanszék is. A földrajztudomány intézményesülése (tanszék, tudományos társaság, folyóirat) nagyon rövid idő alatt lejártszódott az 1870-es évek elején. A magyar földrajztudomány a dualizmus időszakájában sajátos hármasságot mutatott:

- A természeti földrajzi (és geológiai) kutatásokat tekintve szinte minden későbbi földrajzi egyetemi tanszékvezető (Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő, Prinz Gyula) Ázsia földrajzi-geológiai kutatásával szerzett hazai és nemzetközi elismertséget magának.
- A másik sajátosság az volt, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai földrajzi struktúrák elemzése megjelent ugyan mind az oktatásban, mind pedig a kutatásokban és a publikációkban, de ezek lényegesen kisebb elismertségben részesültek. Hunfalvy Jánost a tanítványok és utódok emberileg nagyra értékelték, de tudományos teljesítménye hamar kikopott az „eredmények” sorából Czirbusz Gézát középiskolai tanárként magasra értékelték, majd egyetemi tanszékvezetőként szinte semmibe vették mind emberi, mind pedig szakmai tekintetben.
- A leíró (regionális) földrajzban a magyar földrajztudomány (és oktatás) országcentrikus volt, semmilyen tekintetben nem favorizálta az Osztrák-Magyar Monarchia kutatását (és valamiféle saját, esetleg közös haza) bemutatását. Nem volt OMM ellenes a magyar földrajz nyíltan, de Magyarország fejlődése gátjának tekintette azt.

2. A magyar földrajztudomány ország-szemléletének formálódása

Az első modern magyar nyelvű földrajzi monográfiában (melyet a szerző németül is megjelentetett) Szaller György (? – 1807) lerakta a magyar földrajztudomány későbbi szemléleti alapjainak jelentős részét:¹

- Magyarország Európa legszebb, egyik leggazdagabb, legkedvesebb országa,

- Magyarország egy természeti javakban rendkívül gazdag ország,
- Magyarország határai a Kárpátokban természetesekek, ezért stabilak,
- A korabeli Magyarországnál történetileg volt egy nagyobb Magyarország, (Nagy Magyar Ország), mely a korabelihez képest még szebb, gazdagabb stb. volt,
- Magyarország belső földrajzi elemzésére a természeti struktúrák tekintetében megjelennek a folyóközök, mint természetes földrajzi egységek, de az ország egészének feldolgozása a közigazgatási egységek keretei között történt.
- A munka jelentősége sok tekintetben meghatározó lett a későbbiekre nézve:
- A magyar földrajzban a felvilágosult abszolutizmussal szembeni küzdelem elemeként megjelent az osztrák-ellenesség,
- A magyar földrajztudomány a nemzeti ébredés időszakában, a Habsburg felvilágosult abszolutizmussal szemben fogalmazta újra önmagát, s részben ezért erőteljesen hazafias szellemű lett.

A reformkor meghatározó geográfus-statisztikus, közjogi kutatója Fényes Elek (1807 – 1876) fogalmazta meg a legátfogóbban Magyarország fogalmi és területi problematikáját: „Hogy az ország kormányzását megérthessük szükséges előbb ennek különböző felosztásaival megismerkedjünk. Magyarország 4 féle értelemben vétetik. u.m. *legsorosabb*, *szoros*, *tágas* és *legtágasabb* értelemben. *Legsorosabb* értelemben csak az anyaországot értjük, *szoros* értelemben már a hozzákapcsolat tartományok, – névszerint Horvát, és Tótország – is ide sorozhatók, mellyek szintén szinte magyar törvények által igazgattnak, *tágas* értelemben Erdélyországgal együtt vétetik, mert bár ennek külön politicalai igazgatása és országgyűlése van, de a magyar koronának egyik elszakíthatatlan gyöngye, s alapszerkezetében hasonló az anyaországhoz, végre *legtágasabb* értelemben mindazon tartományok értetnek, mellyek hajdan a magyar koronához tartoztak. ...Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat a következő országok képezik: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh és Moldvaországok”²

Nem sorolható egyértelműen a földrajztudomány „teljesítménye közé” Széchenyi István talán keveset hivatkozott, de hosszú távú hatásában legfontosabb műve a magyar közlekedés fejlesztésére vonatkozóan.³ Széchenyi közlekedésfejlesztési koncepciója egy valódi területi – fővárosi – államépítési koncepció volt. A Habsburg Birodalmon belül önálló területi, gazdasági, közlekedési egységként fogalmazta meg a Magyar Királyságot.

Az önkényuralom időszakában is „számon kellett tartani” a valóságos viszonyokat, ezt a feladatot Fényes Elek végezte el „Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása” (1857) monografikus elemzésében. Fényes értékelése tárgyyszerű, nélkülöz mindennemű politikai értékítéletet, valóságos helyzetében és állapotában mutatja be a „magyar kérdést”.

Az MTA XXI. közgyűlése 1859. december 15-én tartott ülésén „tudományos kézikönyvek készítését határozta el” (köztük a Magyar Birodalom – felváltva

magyar birodalom - természeti viszonyait bemutatót is), hogy a magyar olvasó modern, a kor színvonalán álló ismeretek birtokába kerüljön. Az MTA úgy látta, hogy a „magyar birodalom természettani földirata, mint legeslegegetőbb szükség” előzzön meg minden más földirati összefoglalást. 1860. július végén Hunfalvy Jánost (1820 -1888) bízták meg a munka elvégzésével.⁴

Hunfalvy a korabeli német földrajztudomány eredményeinek szinte teljes ismerete alapján fogott hozzá, illetve egyes vonatkozásokban folytatta a korábban megkezdett kutatási tevékenységét. A három kötetes munka első kiindulási pontja a tudománytörténeti megalapozás volt: „Magyarország nem ismeretlen föld”, Magyarország nem valamiféle ázsiai barbárság földje, hanem olyan terület, amely történetileg kutatott, részben ismert volt a magyarság és a külföld előtt is. A „Hazánk ismerete fejlődésének vázlata” fejezet egyben a magyar földirati tudomány fejlődéstörténetét is adta.

A „magyar birodalom természeti viszonyainak leírása” során Hunfalvy szisztematikusan követte a korabeli német földrajz módszertanát, bemutatta a birodalom földrajzi fekvését, nagyságát, alakját, vízszintes tagoltságát, leírta határait stb. A mi szempontunkból a monográfia üzenete a legfontosabb. Hunfalvy mind az általános tudományos megközelítés szintjén, mind pedig részleteiben leírta, érzékeltette, hogy a Magyar Birodalom nem egyszerűen „ország”, hanem a „mi hazánk” egy valóságos, hatalmas, sokszínű és gazdag birodalom. (A jogász alapvégzettségű Hunfalvy következetesen különbséget tett az ország és a birodalom, Magyarország és a Magyar Birodalom között.) Nem része Ausztriának, hanem önálló entitás. Nem fogalmazza meg direkt módon, de a gondolkodása, elemzése és eredményei azt üzenték, hogy ha lesz valami féle megállapodás Ausztriával, akkor az, két birodalom, s nem egyszerűen az „osztrák birodalom” és Magyarország megegyezése lesz.

2. A magyar földrajztudomány viszonya az OMM-hez a dualizmus időszakában, 1867-1918

Az 1867-es kiegyezési törvény alapján Ferenc Józsefet „Magyarország és Társországi királyává” koronázták, és kompromisszumos jelleggel szabályozták a „magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokat”. Területileg, alkotmányosan, politikailag bonyolult struktúra jött létre.

Az 1868-as magyar-horvát kiegyezési törvény Magyarország és Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok közjogi és igazgatási viszonyait rendezte. A törvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátország egy és ugyanazon állami közösséget képeznek...”. Az államterület egységes, államhatárai csak a magyar államnak vannak, a Magyarország és a társországek közötti határ közigazgatási jellegű. (Horvátország sok tekintetben fejlett területi autonómiával rendelkező társországgá vált.)

A törvény tételesen felsorolta azokat a területeket, melyeket a társországok területéhez tartozónak ismert el. (A gondot az jelentette, hogy Dalmácia ténylegesen osztrák igazgatás alatt álló tartomány volt, ezért olyan kitételek is bekerültek a törvénybe, melyek „Dalmatia tettleges visszacsatolása” utáni következményekkel is számolt). Magyarország a kiegyezési törvényben lemondott Alsó-Szlavóniáról a horvátok javára, ugyanakkor Fiume ügyében nem sikerült megegyezni, így az ideiglenesen a magyar koronához csatolt „külön test lett”, s ezt a státuszát a dualizmus egész időszakában megtartotta.

A dualizmus időszakában az államterület, a nemzet- és az ország-terület vizsgálata nem a földrajztudomány privilégiuma volt, hanem azt mondhatjuk, hogy a politika, a nemzeti közgondolkodás, a történettudomány⁵ meghatározó „vitakozási” és kutatási területe is.

Az 1878-as berlini kongresszus után a Monarchia megszállta és pacifikálta Boszniát és Hercegovinát. 1908-ban a két tartományt annektálták a Monarchiába. Az 1910. februári rendelkezésekkel a két tartomány önkormányzatot kapott, s Bosznia és Hercegovina lényegét tekintve osztrák-magyar közös tartomány (condominium) lett. A magyar kormány a tartományokhoz való viszonyt az ország címerében is megjelenítette, amikor 1915-ben a két tartomány címerét beillesztették a magyar állami középcímerbe.

A dualizmus időszaka abból a szempontból érdekes a kárpát-medencei államtörténet szempontjából, hogy a modernizáció, a gazdaság, az infrastruktúra kiépítésének tere egyrészt tágabb volt, mint maga a medence (Osztrák-Magyar Monarchia), másrészt a medence részintegrációként szerepet a modernizáció korszakában (történeti Magyarország).

A dualista korszak utolsó harmadában már nyílt elszakadási, elszakítási törekvések bontakoztak ki a Monarchián és a történelmi Magyarországon belül. A térképek a „nemzetiségi izgatás” eszközeivé váltak. Új határok jelentek meg a különböző országok tudományos és politikai irodalmában.⁶

A magyar politikai földrajz nem volt Monarchia-párti, a Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóiratában, a Földrajzi Közleményekben 1873-1918 között szinte nem jelent meg a Monarchia térképe sem. A dualista politikai struktúra tria-listává történő átalakításának lehetőségei kiváltották a magyar földrajztudomány reagálását is.⁷ Havass Rezső történeti és földrajzi szempontból egyaránt elutasította a Monarchia területi és hatalmi struktúrájának átalakítását. Havass számára Magyarország pozícióinak Monarchián belüli erősítése volt a cél, nem új versenytársak legitimálása.

Az intézményesülő magyar földrajztudomány (egyetemi tanszék 1870, Magyar Földrajzi Társaság megalapítása 1872, a Földrajzi Közlemények megjelenítése 1873) párhuzamosan haladt az államépítéssel.⁸ A magyar földrajztudomány figyelme elsősorban a Magyar Királyságra irányult, alig fordított figyelmet az OMM belső viszonyainak formálódására a tudományos publikációkban.

Az egész 1867-1918 közötti időszak magyar politikai életének a középpontjában a „közjogi kérdés” (Ausztria és Magyarország közötti viszony állt). A politikán túl a gazdasági kérdésekben is nagy súllyal volt jelen, más területeken sokkal periférikusabban jelent meg.

Tudományos elemzések szintje

Ha áttekintjük a Földrajzi Közlemények 1873-1918 közötti hatalmas anyagát (ha csak a tanulmányok tartalomjegyzékét nézzük), akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az OMM nem vált a magyar földrajztudomány tudományos érdeklődésének igazi tárgyává. Hírek, Magyarországgal kapcsolatos elemzésekben megjegyzések „szintjén” szerepelt az OMM.

Az egyéb területeket tekintve ugyanezt állapíthatjuk meg. A magyar atlaszok⁹ tematikai feldolgozásában is alig jelent meg az OMM a Magyar Királysághoz (Magyarországhoz) képest. A korszak földrajztudomány iránt érdeklődő szereplőinek osztrák és német forrásokhoz kellett fordulniuk, ha az OMM földrajzáról átfogó képet akartak kapni.

A Rudolf trónörökös által kezdeményezett, s az OMM-t „írásban és képben” bemutató „országismereti” munkába¹⁰ bekapcsolódtak a magyar földrajztudomány korabeli vezetői egyéniségei és¹¹ tudós középiskolai tanárai. A részvételük és tevékenységük a Magyar Királyság területére szűkült, bár többen német anyanyelvűek (is) voltak (Hunfalvy János, Prinz Gyula) vagy német területeken folytatták egyetemi tanulmányaikat (Lóczy Lajos), s anyanyelvi szinten beszéltek németül.

Ha áttekintjük az OMM írásban és képben hatalmas könyvsorozat „magyar regionális köteteit”, (III. kötet Magyarország I., 1888, VII. kötet Magyarország II., 1891, IX. kötet Magyarország III., 1893, XIII. kötet Magyarország IV., 1896, XV. kötet Magyarország V., 1898, XVIII. kötet Magyarország VI. 1900, XX., kötet Magyarország VII., 1901, XXI. kötet Szent István Korona országai VIII., 1901), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar földrajzosok – Hunfalvy János, Király Pál, Lóczy Lajos stb. – által írt fejezetek, regionális feldolgozások mélysége magas szintű, semmiben nem marad el az osztrák és egyéb területeké mögött.

A mi szempontunkból kiemelkedő jelentőségű, hogy amikor Hunfalvy János megírta „A magyar szent korona birodalmának földrajzi alakulata” című átfogó bevezető fejezetet, akkor „nem vett tudomást az OMM-ről, nem helyezte el azon belül”. Kiinduló pontja az, hogy „A magyar szent korona területe Közép-Európa keleti részében fekszik, majdnem egyenlő távolságban egy felől az északi sarktól, más felől az egyenlítővel.” Egyértelműen megfogalmazza, hogy szinte minden európai jellemző megjelenik az országban, (Szent István koronájának birodalma természetrajzi tekintetben is nevezetes birodalom), de nem tér ki az OMM-re. A „mi szép Magyarországunk” bemutatása, néhol túlzó jellemzése a valódi célja.

Czirbusz Géza (1853 – 1920) a XX. századra „készülve” középiskolai tanárként írta és jelentette meg 1902-ben meg Magyarország monográfiáját¹². Czirbusz úgy látta, hogy az ország „...1867. óta alig mutat haladást, sőt határozott visszaesést,

mivel a parlamentnek számottevő ellenzéke nincsen, mely a 35 év óta uralkodó kormánypártot fel tudná váltani s olyan törvényeket hozott (választási törv., virilizmus, kötelező polg. házasság stb.) melyek Deák Ferencz liberális és államférfiu felfogásától messzire estek s a közszabadságon sok helyen rést ütöttek” (p. 369.)

A dualizmus időszakában Havass (Handtel) Rezső (1852-1927) a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke harcolt a legegységelműbben az osztrák-magyar kiegyezés szövegének végrehajtásáért, nevezetesen Dalmácia visszacsatolásáért.¹³

A korszak végén elkészült három monográfia (két magyar, egy németnyelvű) mutatja meg a leginkább a magyar földrajz „ország-központúságát” az OMM-el szemben. Prinz Gyula (1881-1973) aki úgyszintén német anyanyelvű (is) volt, s részben német területeken végezte egyetemi tanulmányait, s német egyetemen szerzte doktori fokozatát még a háború előtt írta meg (1914) első Magyarország földrajzát feldolgozó monográfiáját.¹⁴

A monográfiájában¹⁵ sajátosan fogalmazza meg az Osztrák-Magyar Monarchia földrajzi struktúráját: „A magyar birodalom és az osztrák birodalomnak uralkodója egy, ennél fogva e két birodalom együttesen alkotja a Magyar-Osztrák monarchiát. A monarchia két állama szövetkezett közös védelemre és az idegen államokkal szemben közös fellépésre, s így földrajzi értelemben szövetséges államok. A Magyar-Osztrák monarchia az egyetlen állami szövetség, melynek államai gazdaságilag és nemzetileg különbözőek”

A magyar államtér Prinz számára is bonyolult belső struktúrával bírt. („A magyar birodalom ma a birodalom törzséből, Fiume a törzshöz csatolt külön testből és Horvát-Szlavonország társországokból áll. Jogilag társországa Dalmácia is, e tartomány azonban tényleg az osztrák állam tartozéka. A magyar és az osztrák államok közös társországa Bosznia-Hercegovina” (p. 168). Nemcsak közjogi, de földrajzi szempontból is sok negatív elemet talált Prinz ebben a területi komplexumban. Szerinte a kérdés megoldása érdekében a Monarchia fővárosát Bécsből át kell helyezni Budapestre, s a közös állam nevét is „Magyar-Osztrák Monarchia” névre kell változtatni.

1917-ben (a címlapon 1918-as évszámmal) a Franklin Társulat adott ki egy hatalmas, (490 oldalas) német nyelvű Magyarország ismertetőt, hogy legalább a német nyelvű országok tisztában legyenek az ország sajátos történeti fejlődésével, földrajzi helyzetével, közjogi, közigazgatási, gazdasági, kulturális állapotával.¹⁶ Cholnoky Jenő írta az ország földrajzát és népességét bemutató bevezető fejezetet. Cholnoky önmagában elemezte az országot, nem törekedett arra, hogy szisztematikusan elhelyezze az Osztrák-Magyar Monarchia struktúráiban.

Lóczy Lajos 1913-ban kapta feladatul a Magyar Szent Korona országainak sokoldalú feldolgozását, s a külfölddel történő megismertetését. A mű nemcsak földrajzi, hanem teljes képet (földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési, közigazgatási) kívánt adni a Magyar Szent Korona Országairól. Mivel történeti közjogi egységet dolgozott fel szemlélete elsősorban történeti, részben jogi megalapozottságú, a belső struktúrák feltárásakor és leírásakor pedig közigazgatási és termé-

szetföldrajzi területi egységekben egyaránt mozgott. A mű hangneme rendkívül korrekt, ugyanakkor a közjogi felfogás elfogadásával rossz időben reprezentálta, hogy mit ért a magyar politikai és geográfiai elit 1918-ben a Magyar Szent Korona Országai térfogalmán, s ezt a külső tényezők egyértelműen imperialisztikus megnyilvánulásként kezelték.

Az egyetemi oktatás

Az oktatás (mind az egyetemi, mind pedig a középiskolai) megkövetelte a teljes politikai környezet bemutatását. Hunfalvy János már a harmadik egyetemi tanévében (1872/1873) előadást hirdetett „Európa politikai földrajzából”, majd a következő évben folytatta „Európa, különösen a magyar és osztrák államok politikai földrajza” kurzussal.¹⁷ Az 1874/1875-ös tanévben „A magyar – osztrák monarchia földrajzából”, az 1877/1878-as tanéveben direkt módon „Az osztrák-magyar monarchia földrajza” kurzust tartotta. (Ugyanez volt az 1881/1882-es tanév fő előadása is.) Az 1884/1885-ös tanévben „A magyar birodalom földrajza” volt a fő előadása, míg utolsó nyilvános egyetemi kurzusát „Az osztrák állam és a Német birodalom földrajzából” címmel hirdette meg.

Hunfalvy előadásainak sorából ki kell emelnünk, hogy a balkáni válság kiéleződésének kezdeti időszakában 1882/1883-ban előadást hirdetett „A Balkán félsziget ethnographiai és politikai viszonyairól” címmel. Hunfalvy világosan látta, hogy nem csak Bosznia okkupációja miatt (1878) az OMM kapcsolatrendszere „Balkánkötött”.¹⁸

Az újonnan alapított egyetemek (Kolozsvár, Debrecen, Pozsony) új földrajzi tanszékei a professzor érdeklődési körének megfelelő kutatásokat végzett elsősorban. A politikai földrajz Debrecenben jelent meg a leginkább Milleker Rezső oktatási, s részben publikációs tevékenységében.¹⁹

A középiskolai oktatás

A középiskolai földrajzi tankönyvek a dualizmus korszakában is az állam és az adott egyházak oktatás- és neveléspolitikai célkitűzéseinek megfelelően alakultak.²⁰ A korszak tankönyv-szerzői között találunk „hivatalban lévő” egyetemi tanárt (Hunfalvy János), tudós középiskolai tanárt, aki egyetemi tanárrá lépett elő a korszak vége felé (Czirbusz Géza) és jónéhány, több évtizedes oktatási tevékenységgel rendelkező, kutató és publikáló középiskolai tanárt.

A középfokú iskolai politikai földrajz oktatásának a legfőbb célja az volt, hogy megismertesse a diákokat „Magyarország”²¹ politikai földrajzával, a különböző országok, államok, birodalmak legfontosabb sajátosságaival, adataival, képet kívántak nyújtani Európáról és a világról.

A földrajzi tankönyvekkel szemben a korszakban is megjelent a hazafias nevelés, a hazatudatosság erősítésének az igénye.²² Márki Sándor a történeti földrajzos ezt így fogalmazta meg 1887. évi tankönyvében: „A fő feladat annak megértése, miként alakult meg a mai Magyarország, milyen annak mostani alkotmánya, kor-

mányzása és közigazgatása, valamint saját tartományaihoz és az egész monarchiához való viszonya. A politikai történelem és földrajz tanításának első célja tehát a polgári és hazafias érzület nevelése s annak öntudatossá tétele²³ Ennek a polgári és hazafias öntudatnak a szellemében fogalmazta meg: „Magyarország tehát most is független és szabad ország, mely más államnak vagy hatalomnak nincs alávetve, hanem csak saját akarata szerint kormányozható. A két államon áll, meddig tekintse ügyeit közösnek, monarchiát csupán az uralkodó személyének azonosságánál fogva képeznek, más különben egyszerűen szövetséges államok. A magyar polgárnak egyetlen hazája Magyarország²⁴”

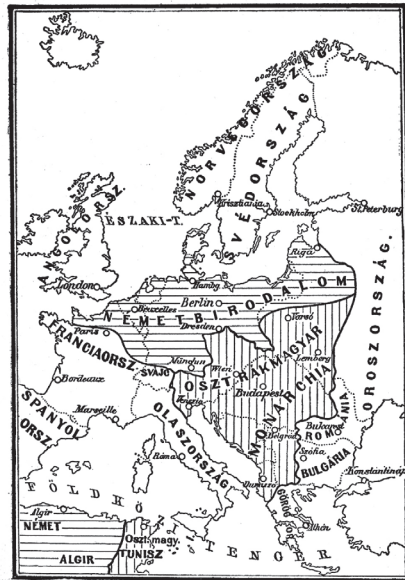
Ez az egyetlen mondat, bár egy iskolai tankönyvben jelent „csak” meg, lényegében kifejezte a magyar földrajztudomány hozzáállását az OMM-hez. Mindent, mindenkor magyar szempontból vizsgált. Ha a világháború előtti és alatti időszak középiskolai oktatást és a „művelt közönség tájékoztatását célzó” zsebatlaszok politikai földrajzi tartalmát részleteiben áttekintjük²⁵, akkor a következőket kell kiemelnünk:

- Az 1913. évre Kogutowicz Károly szerkesztésében megjelent atlasz „Európa” politikai térképén (11-12. térképpoldal) nincs OMM, külön színnel és külön államként van jelölve Ausztria, Bosznia-Hercegovina és Magyarország is.
- „A középeurópai hatalmak fegyveres erejének felosztása” tárgyalásakor az atlasz szerkesztője kénytelen számolni a realitással, az érintett államok között Ausztria-Magyarország fegyveres erőit tárgyalja.
- Az 1914-re szóló atlasz statisztikai részében Márton Béla szerkesztésében külön tárgyalja „Európa országai” legfontosabb területi, népességi, gazdasági stb. adatait. Területileg Magyarország a 6., Ausztria a 9., Bosznia-Hercegovina a 16. A népesség száma alapján Ausztria a 6., Magyarország a 7., Bosznia-Hercegovina a 20. A népsűrűséget tekintve Ausztria a 6., Magyarország a 11., Bosznia-Hercegovina a 19. helyet foglalta el. Nem csak a statisztikai rangsorokban, de a kartográfiai elemzésekben is külön-külön kezelték az OMM országait.
- Az 1915. évre szóló kötet lényegében az „igazi nagyhatalmakkal” foglalkozik, így sem Magyarország, sem pedig az OMM nem jelenik meg érdemben.
- Az 1916 évi atlasz párhuzamosan tárgyalja már Magyarországot, s az „Olaszország és az Osztrák és Magyar monarchia” közötti konfliktusokat. Bátky Zsigmond „Ellenségeink országfelosztó tervei” áttekintése során világossá teszi, hogy az „ántánt” győzelme esetén az OMM megszűnik, helyén az erősen megcsonkított Ausztria és Magyarország független kis állam alakul. A központi hatalmak győzelme esetén az OMM hatalmas déli és keleti területekkel gyarapodna. (1. térkép).

1. térkép: A vereség és a győzelem potenciális következményei az antant, illetve a központi hatalmak szempontjából

Európa térképe az antánt győzelme esetén.

Európa térképe a közeponti hatalmak győzelme esetén.

Forrás: Bátky Zs. (szerk.) 1915: Zsebatlasz az 1916. évre. Budapest.

- Az 1917-re szóló atlaszban már megjelenik a „realitás”, Kemény György Magyarország és Ausztria autarkijáról értekezve világossá teszi, hogy „Vegyük azért vizsgálat alá saját országunkat s a velünk szoros gazdasági és politikai érdekközösségben lévő Ausztriát, megvan-e bennük az önálló gazdasági élethez szükséges minden eszköz és mód?”
- Az 1918-ra szóló atlasz tartalmilag még részben háborús, de már a háború utáni időszakra készülő elemzéseket tartalmaz.
- Az 1919-re szóló (1918 őszén készült) kötet már a háború következményeivel számol. Tóth Zoltán már a „háborús következtetések” levonására vállalkozik, bár a helyzet még korántsem világos. Úgy véli: „Ausztria-Magyarországot a nemzetiségi összetétele, számtalan megoldatlan belső problémája a békés nagyhatalom típusává tette.” Ennek ellenére részesévé vált a háborúnak (sőt formálisan az OMM Szerbiának szóló hadüzenete robbantotta ki azt.) Az 1918 augusztusában született írás még teljesen képlekenynek látja a szomszédági környezet alakulását.

3. Összegzés

A magyar társadalom 1867 után eltérő módon tekintett a kiegyezés után létrejött OMM-re. Voltak, akik 1848-as, s olyanok, akik 1849-es alapállásból szemlélték. A kiinduló pontok, az értékítéletek különbségeinek okai nem mindig váltak világossá.

A magyar földrajztudomány, s azon belül a politikai földrajz az I. világháború előtt, s különösen a háború alatt, rosszul mérte fel, s rosszul fogalmazta meg az ország esélyeit a háború kimenetelét illetően. A magyar földrajztudomány a háború alatt „győzelemre készült”, s a vereség pillanatában alig volt válasza az új helyzetre.

A magyar földrajztudománynak 1918 előtt csak áttételes hatásai voltak a politikára. Ezek a hatások elsősorban a középiskolai földrajzoktatáson keresztül érvényesültek. A magyar földrajzoktatásban az Osztrák-Magyar Monarchia részeként élő Magyar Királyság természeti erőforrásokban gazdag, gazdasági teljesítőképessége alapján emelkedő, önálló hatalmi politikai tényezőként jelent meg.

A magyar földrajztudomány (és a különböző szintű földrajzoktatás) Magyarországon-központi volt az egész korszakban, az Osztrák-Magyar Monarchiára nem tekintett direkt módon ellenségesen, de nem is „hosszannázott” érte. Az önálló magyar birodalmiságot összhangba kellett hoznia az OMM valóságos struktúráival, ami többször ellentmondásokhoz vezetett. Az elképzelt, „független Magyar Birodalom” nem jöhetett létre a Monarchia keretei között, de az OMM katonai veresége maga alá temette nem csak a közös formációt, de a Magyar Királyságot, a Magyar Birodalmat is.

JEGYZETEK / NOTES

1. Szaller György feltehetően német nemzetiségű és anyanyelvű volt, a magyar változatban magyar, a német nyelvűben osztrák térszemléletet és nevezéktant használt.
2. Fényes Elek 1847. II. p. 3. az utolsó rendi országgyűlés képviselői számára is kérdőjelként jelenítette meg az eltérő tartalmú és jelentésű országfogalmakat.
3. Széchenyi István a magyar közlekedés átfogó terve (1847) részeként ország-fejlesztési koncepciót dolgozott ki.
4. Hunfalvy (Hunsdorfer) János szepességi német családban született, részt vett az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban. A szabadságharc leverése után politikai tevékenységéért letöltendő börtönbüntetésre ítélték.
5. Glatz Ferenc: 1988 történeti, kultúrtörténeti szempontból vizsgálta az OMM közjogi és részben területi komplexumát.
6. Olay Ferenc: az 1930-as években visszatekintve gyűjtötte össze a felosztási koncepciókat.
7. Havass: 1909
8. Az OMM az oktatók és a hallgatók mozgása szempontjából egységes, az oktatáspolitikai és egyetemi oktatás szempontjából tagolt képződmény volt. Az egyetemi oktatásnak nem volt egységes kerete (Hilbert Bálint 2019)

9. Ez vonatkozik mind a Kogutowicz Manó (1851-1908) által szerkesztett és kiadott iskolai (1894 elemi iskolai), mind pedig az 1906-ban megjelent első nagy magyar tudományos atlaszra is. A Nagy magyar atlaszban megjelent „Ausztia és Magyarország hegy- és vízrajzi térképe” (pp. 56-57), valamint „Ausztia – Magyarország politikai térképe” (pp.58-59), de igazán részletezően csak Magyarországot mutatták be.
10. Korábban nem készült ilyen reprezentatív kiállítású és tartalmú összegzés a Magyar Királyságról.
11. A korabeli magyar földrajztudomány szinte minden jelentős anyaga közreműködött a magyar fejezetek kidolgozásában.
12. Czirbusz Géza 1902-ben nem Monarchia-ellenes alapállásból, hanem „Monarchia-szemleges” pozícióból írta meg az ország monográfiáját. Többször, több összefüggésben tesz összehasonlítást Magyarország és Ausztia között, de átfogóan nem érinti a Monarchia alapvető jellemzőit.
13. Havass a tevékenységéért megkapta a kortársaktól a „a magyar impérializmus legnagyobb bajnoka” dicséretű minősítést.
14. Prinz monográfiája alapvetően természeti földrajzi megalapozottságú, és súlyú, de érintette a politikai kérdéseket is.
15. Prinz: 1914 p. 159.
16. A kötet szerzői az ország vezető értelmiségei voltak. A földrajzi, népességi, regionális részt (pp. 12-116) Cholnoky Jenő írta, a történetit Marczali Henrik, az államjogit Polner Ödön, a közigazgatásit Magyar Gyéza, a mezőgazdaságát Rubinek Gyula, az iparit Graz Gusztáv, az oktatásit, művelődésit Bernhardt Sándor. A tárgymutató világosan jelzi, hogy az elemzések során alig érintették az Osztrák-Magyar Monarchia egészét, és Magyarország helyzetét azon belül.
17. Hunfalvy János egyetemi előadásai folyamatosan nyomom követhetőek voltak a földrajzi irodalomban.
18. Hunfalvy az elsők között regisztrálta, hogy a déli határok és a Balkán jelenti a Magyar Királyság legkényesebb viszonyrendszerét.
19. Milleker Rezső A politikai földrajz alapvonalai 1917.
20. Göcsei Imre és Udvarhelyi Károly tekintette az az alsó és középfokú földrajzoktatás legfontosabb változásait 1973-ban.
21. A korszak földrajzi tankönyveiben nincs állandó, általánosan elfogadott „neve” az országnak. A Magyarország mellett szerepel a „Magyar állam”, a „Magyar Királyság”, a „Szent István Korona Országai”, a „Magyar Birodalom”, a „Magyar Királyi Birodalom” megnevezés is.
22. A dualizmus-kori középiskolai tankönyvek politikai földrajzi anyagát részletesen elemezte Hajdú Z. 2009.
23. Márki Sándor, 1887, p. 3.
24. Márki i.m. p. 58.
25. Hajdú Zoltán tárta fel és mutatta be e sajátos földrajzi sorozat politikai földrajzi tartalmát, különösen az I. világháború alatti elemzéseit Hajdú Zoltán 2013.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- BERZEVICZY A. szerk. (1917): Ungarn: land und volk, geschichte, staatsrecht, verwaltung und rechtspflege, landwirtschaft, industrie und handel, shhulwesen, wissenschaftliches leben, literatur, bildende künste. Franklin Kiadó, Budapest.
- BRÓZIK K. (szerk. ERŐDI B. és BEREZ A. közreműködésével) 1906: Nagy magyar atlasz. Lampel R., Wodianer és Fiai. Budapest.
- CHOLNOKY J. (1911): A tartós államalakulásokról. - Magyar Figyelő, Vol. I. pp. 71-76.
- CHOLNOKY J. (1913): Modern földrajzi törekvések. - Magyar Figyelő, Vol. III. pp. 345-350.
- CHOLNOKY J. (1914): Magyarország természetes déli határa. - Magyar Figyelő, Vol. IV. pp. 432-437.
- CZIRBUSZ G. (1902): Magyarország a XX. évszáz elején. Polatsek, Temesvár.
- CZIRBUSZ G. (1912): A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Budapest, Eggenberger.
- CZIRBUSZ G. (1919): Antropo-geográfia III. Geopolitika. Budapest, Franklin-társulat.
- FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása, I-II. Beimel, Pest.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leiratik, I-IV. Kozma Vazul, Pest.
- FÉNYES E. (1857): Az Ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása. Heckenast Gusztáv, Pest.
- GLATZ F. (1988): Nemzeti kultúra – kulturált nemzet, 1867-1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ Z. (1995): A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. - Tér és Társadalom, No. 3-4. pp. 111-132.
- HAJDÚ Z. (1996): Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Földrajzi Közlemények, Vol. CXX. (XLIV) pp. 137 – 150.
- HAJDÚ Z. (2009): Magyarország politikai földrajzi alapkérdéseinek megjelenése a dualizmus-kori középiskolai földrajzi tankönyvekben. In: Gál A. – Hanusz A. szerk. Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyháza, Szerencs, Nyíregyházi Főiskola, Bocskai István Gimnázium, pp. 137-146.
- HAJDÚ Z. (2013): A zsebatlasz politikai földrajzi elemzései és térképei az I. világháború időszakában. - Történeti Földrajzi Közlemények, 3: (2) pp. 212-223.
- HAVASS R. (1907): Dalmácia visszacsatolása. Műszaki Nyomda, Budapest.
- HAVASS R. (1909): A dualizmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények, 9. sz. pp. 380-390.
- HILBERT B. 2019: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák - Magyar Monarchiában. Földrajzi Közlemények, 143. 3. pp. 223-235.
- HUNFALVY J. (1863-1865): A magyar birodalom természeti viszonyainak lerása, I-III. Emich Gusztáv, Pest.

- HUNFALVY J. (1886): A Magyar Birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum, Budapest.
- KOGUTOWICZ M. szerk. (1908): Földrajzi Iskolai Atlasz. Kogutowicz és Társa, Magyar Földrajzi Intézete, Budapest.
- LÓCZI LÓCZY L. szerk. (1918): A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
- MÁRKI S. (1887): Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza. A gymnasiumok III. osztályának számára. Franklin-Társulat, Budapest.
- MILLEKER R. (1917): A politikai földrajz alapvonalai. Csáthy, Debrecen.
- NYÍRJESI LÉTAY GY. (1913): Az Osztrák-Magyar Monarchia és határos területeinek földrajza (Déli nyugati rész.) Pallas Részvénytársaság nyomdája, Budapest.
- OLAY F. 1933: Térképek a nemzetiségi terjeszkedés szolgálatán. Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest.
- PRINZ GY. 1914: Magyarország földrajza: a magyar föld életjelenségeinek oknyomozó leírása. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest.
- SZALLER GY. (1796): Magyar ország' földleírásának rövid foglalatty egyegy hozzá tartozandó újonnan rajzolt mappával egyegyütt. Schauf János, Pozsony.
- SZÉCHENYI I. (1847): Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Belnay, Pozsony.
- VÁLYI A. (1796-1799): Magyar országnak leírása. I-III. Magyar Királyi Egyetem, Buda.